

Обидва головні елементи великого Державного Герба розташовані у вінку із пшеничних колосків. Як варіант, вінок може бути із дубових листків, але він менш прийнятний. Вінок є своєрідним символом республіканського державного устрою країни. А оскільки стаття п'ята Конституції України стверджує, що «Україна є республікою», то цей геральдичний елемент в її гербі найбільш адекватний. До того ж, в Україні вінок з язичницьких часів є неодмінним елементом народних святкових дійств.

Під час знайомства із запропонованими ескізами великого Державного Герба України дехто із високих посадовців не стримався від вислову: «Так вони ж щось нагадують». Йшлося про вінок із пшеничних колосків. Справді, нагадують, і зроблено це цілком свідомо. Я хотів, щоб герб нової України поєднав у собі елементи знаків і гербів, які вона мала у своєму державному розвитку в усі історичні епохи. Тризуб символізує Київську Русь і Українську Народну Республіку, козак з мушкетом — Гетьманську Україну, а вінок із пшеничних колосків — Україну Радянську. І як би ми не ставились до обох українських держав ХХ ст., вони були, і їх потрібно сприймати як даність. Це наша історія, і її не можна визнати вибірково. Так цивілізовані нації не чинять. Буржуазна Франція оголосила національним святом день взяття Бастилії знедоленим народом Парижа, а її гімном стала пісня марсельських повстанців — Марсельеза.

За великим рахунком, вінок із пшеничних колосків — знак набагато змістовніший, ніж може здатись на перший погляд. Це, по суті, одвічний символ нашої хліборобської нації. Як і соняшник, який увінчує герб. Він є справжньою українською короною, яка поєднує нас із нашими далекими язичницькими пращурами. Соняшникове колесо, що викотилось над тризубом, — це знак сонця, божество якого особливо шанувалось східними слов'янами. Коли ми влітку проїжджаємо дорогами України, перше, що відкривається нашому погляду, — це неозорі лани пшениці і соняшника. І не кетяги дикої калини мають символізувати нашу українську ідентичність, а саме пшениця і соняшник, без яких неможливо уявити Україну.

Важливим елементом герба є жовто-блакитна стрічка, котра з двох боків оповиває вінок із пшеничних колосків і складається в його основі у вигляді своєрідного банта. Це, по суті, Державний прапор на Державному Гербі.

На закінчення слід відзначити, що нам хотілося запропонувати такий ескіз великого Державного Герба України, який би був прийнятний якщо й не для усіх наших громадян (це залишиться недосяжною мрією будь-якого авторського колективу), то хоч би для переважної їх більшості. Наскільки це вдалося, судити також і читачам «Київської старовини», від яких редакція сподівається отримати відгуки.

ДРИЖИПІЛЬСЬКА БИТВА: КРОК ДО РУЇНИ

Степан ГОРОШКО

Неодавна в шкільних підручниках з історії УРСР Дрижипільська битва майже не згадувалася. Академічні видання теж не дуже її жалували. Кількома рядками, ніби між іншим, згадали, що між Вороним і Охматовим, чи, може, між Ставищем і Охматовим, відбулася битва. Доходило до курйозу, що межував із абсурдом.

Старшому поколінню істориків добре відоме поважне, багатотомне видання «Советская историческая энциклопедия», що видавалася у Москві з 1961 року. У двадцятому томі цього видання читаємо: «На Україні польські і татарські армії

завдали поразки російським і українським військам під Жашковом»¹. А поряд: «Однаке невдала тримісячна осада Могильова і поразка польських і татарських армій під Ахматовим (січень 1655) від військ Шереметьєва і Хмельницького зірвали наступ військ Речі Посполитої»². Аби довго не полемізувати, що ж то було — перемога чи поразка московсько-козацького війська — вирішили з однієї Дрижипільської битви зробити дві.

Українські ж учені-історики цю битву відносять до Охматова³. Це ж стосується й «Історії Української РСР. У восьми томах, десяти книгах»⁴. В обох згаданих працях хоч і стисло, але впевнено стверджувалось, що «козацькі та російські полки переслідували їх (ворожі війська. — С.Г.) протягом двох днів, а потім повернулися до Білої Церкви»⁵.

Як бачимо, не всі вчені були уважні не лише до географії, а й до хронології. На думку одних, Дрижипільська битва відбулася 19—21 січня 1655 року, інші вважали, що 29—31 січня того ж таки року. Можливо, що і одні, й другі мають рацію, лише забувають зазначити стиль, за яким ведуть літочислення. Навіть у працях В. Смолія і В. Степанкова доводиться розгадувати, де ж точні дати: у хроніці «Богдан Хмельницький» чи у книзі «Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 pp.)»⁶.

Наведені факти свідчать, що тема «Дрижипільська битва» ще не досить досліджена, хоч документів і матеріалів для цього є чимало. Не обійшли увагою цю битву літописці. Чи не найповніше про неї розповів на сторінках свого твору Самійло Величко⁷. Не обминули Охматів і Григорій Граб'янка та Самовидець⁸.

Велику вагу мають свідчення самих учасників битви. Це, передусім, листи Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича та до патріарха Никона⁹, а також документи, написані поляками, московитами, татарами. В свій час вони ввійшли до збірників «Акты, собранные Археографическою экспедициею», «Чтение императорского общества истории и древнейшей России», «Архив Юго-Западной Руси» (СПб., 1914. — Ч. III. — Т. IV); Казим-Бек, Мирза Александр «О военных действиях против христианских держав от 1654 по 1660 года» (Б. м. і б.р.) Лише критично зіставляючи дані з названих документів, можна зробити більш-менш об'єктивні висновки про Дрижипільську битву і уникнути суперечливого викладу ходу подій, напрямків переміщення військ, зрозуміти, хто, куди і коли наступав, а хто відступав. Це стосується навіть таких поважних видань, як монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» та «Історія України-Руси» Михайла Грушевського¹⁰.

В багатьох із видань, що побачили світ у Радянському Союзі, Дрижипільська битва згадується побіжно, і попри це вони рясніють багатьма неточностями і хибними твердженнями. Наприклад, автори першого тому історії Української РСР (Київ, 1967 р.) вирішили, що під Охматовим були російські війська під командуванням Шереметьєва. Схожі твердження були характерними для досліджень радянського періоду. Олена Апанович також не уникнула їх. Вона вважала, що «на захист України з Росією були направлені значні військові сили, очолювані В.Б. Шереметьєвим»¹¹.

У праці «Визвольна війна 1648—1654 pp. і возз'єднання України з Росією» стверджувалось: «Велика і успішна битва російських полків і українських козаків проти шляхетсько-татарських сил під Охматовим була яскравим прикладом непорушної братерської єдності українських воїнів, які стійко, плече в плече, на смерть стояли разом у бою і перемогли ворогів, які мали кількісну перевагу»¹².

Дещо розважливіше і детальніше описав битву Іван Крип'якевич у монографії «Богдан Хмельницький». Він, як і багато інших радянських істориків, писав: «На початку січня 1655 р. на допомогу Україні прийшло російське військо під командуванням Василя Борисовича Шереметьєва»¹³. Такої ж версії дотримувався і

Володимир Голобубський. На його думку, «з Білої Церкви виступило об'єднане українсько-російське військо під орудою Б. Хмельницького і В. Шереметьєва»¹⁴.

Сучасні українські історики в основному повторюють твердження радянських попередників, або ж і свої власні, лише трішечки перелицювавши їх. Вже в незалежній Україні видано книгу Мельника Л.Г. «Боротьба за українську державність у XVII ст.». В ній знаходимо: «На допомогу обложеним (в Умані. — С.Г.) з Білої Церкви виступило 60-тисячне козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким і 6-тисячний загін російських військ на чолі з воеводою В. Шереметьєвим»¹⁵.

Помітним явищем в історичній науці останніх років стали згадані раніше праці Валерія Смолія і Валерія Степанкова «Богдан Хмельницький» і «Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.)». Не вдаючись до повного аналізу названих праць, що в рамках даної статті неможливо, зупинимось лише на висвітленні битви під Охматовим. У монографії «Богдан Хмельницький» їй відведено чимало місця. Детальнішого огляду цієї події в сучасній науковій літературі не зустрічалося. Але прикро, що на участь московського війська лише натякається, хоча у традиційному плані, як російського війська на чолі з Шереметьєвим. Окрім того автори грішать неточними назвами населених пунктів. Що таке Буки? Чи не нинішні Буки? А П'ятигорці? Можливо, це П'ятигори? Підтвердити такі припущення можуть подальші слова авторів: «Хмельницький, довідавшись про відступ польсько-татарського війська, залишає Буки і вирушає в район Тетієва»¹⁶.

Справді, якщо поглянути на карту України, то на південний схід від Охматова знаходиться село Буки, а в діаметрально протилежному напрямку — Тетіїв. Якщо перше знаходиться ближче до Умані, то другий — до Білої Церкви. В такому разі незрозуміло, як Хмельницький зумів дійти до Букова, а майже водночас «протягом двох днів козацькі полки переслідували польську армію, що відходила з Охматова до П'ятигорців»¹⁷. Якщо польська армія відходила з «Охматова до с. П'ятигори Тетіївського району Київської області, то вона наближалася б до Білої Церкви, де знаходилися основні козацько-московські війська, а з тилу їм загрожували б «дрижипільці»*. Разом з тим сам Богдан Хмельницький засвідчує, що у березні 1655 р. польські загони підходять до Києва¹⁸. Із польських джерел доводимося, що Хмельницький пішов із Лобачова до Торчиці і «москву» поставив у Білій Церкві і Ставищах¹⁹.

Російський історик Олександр Барсуков, посилаючись на московські джерела, писав, що війська вибралися на дорогу і відступали в сторону Білої Церкви²⁰. Тому доводиться погодитись із Михайлом Грушевським у тому, що вістка про рух Хмельницького на Буки неправдива²¹. (У всякому разі, це не ті Буки сучасного Маньківського району Черкаської області, що на той час були містечком Брацлавського воеводства. Цілком імовірно, що це — с. Буки Сквирського району Київської області (у XVII ст. — село Київського воеводства). Отже, доводиться сумніватися і в точності даних, наведених В.А. Смолієм і В.С. Степанковим у працях «Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності» та «Богдан Хмельницький»²². Разом з тим, М.С. Грушевський теж допускає неточність, коли констатує похід Хмельницького у південно-західному напрямку²³. Якщо рухатися із Охматова на Тетіїв, то це буде північно-західний напрямок. А це вже дає право оцінювати битву дещо по-іншому, ніж це роблять Валерій Смолій і Валерій Степанков. За радянських часів вони, разом з усіма, оцінювали Дрижипільську битву як перемогу, звісно, «російсько-українських» військ. Нині оцінка обачніша. За браком наукової термінології автори вирішили скористатися спортивною і визнали «нічию», бо «польському командуванню не вдалося розгромити українсько-російське військо й продовжити наступ у східні райони Правобережжя»²⁴. І, окрім того, жодна зі сторін не мала сил провадити наступальні операції»²⁵.

* Див. карту бойових дій і руху військ, складену автором, на III сторінці обкладинки журналу. — *Ред.*

Тим часом, за порадами Яна Казимира Гетьману Станіславу Потоцькому, польські війська повинні були в ході зимової кампанії зайняти Київ²⁶. Час для наступу було вибрано вдало, адже, як писали сучасники, для козака «зима, коли вже копати не можна, коли ніякою водою не втечеш — суворий неприятель»²⁷.

Звісно, за тієї анархії, що панувала в Польщі, гетьман Потоцький міг і не прислухатися до короля. Тим паче, що в інструкції зазначено: «король нічого воеводі не наказує, але все лишає на рішення пана воеводи київського, аби робив все, що здаватиметься йому потрібним для здійснення задумів короля»²⁸. Тому ми можемо лише констатувати, що з-під Охматова польські війська перемістилися під Тетіїв (ближче до Києва), а Богдан Хмельницький переносить свій штаб у Богуслав, отже, на північний схід. Богуслав майже рівновіддалений від Білої Церкви і Чигирини. Таким чином, гетьман не втрачав зв'язку із московським військом і в будь-який момент міг захистити свою резиденцію. Що, напевне, в цій ситуації його найбільше й турбувало, а не те, що ляхи і татари «в неволю без числа жен и детей побрали и места и церкви божии пожгли»²⁹.

Ще непокоїло Хмельницького, аби цар не повірив, що татари не воювали. У своєму листі, писаному до царя невдовзі після Охматівської битви, він просить царську величність не вірити їм тому, що вони «изменника суть»³⁰. Проте в жодному з своїх листів гетьман не хвалиться перемогою.

Не похвалявся перемогою і боярин Шереметьєв. Навпаки, на деякий час ця битва зіпсувала його стрімку кар'єру. Зовсім молодий боярин був відкликаний з України, потрапляє в опалу і впродовж усього 1655 р. знаходиться «не у дел», тому що цар вважав: «Як бився на Дрожи-полі, поганих людей послушав, службу свою втратив»³¹.

Як добре відомо, переможців не судять. То чому ж осудили Шереметьєва? Тому, що переможці не залишають поля бою, а тим паче гармат на ньому. Історики визнають цей достеменний факт, лише розходяться у їх кількості. Одні вважають, що поляки захопили під час бою 20 гармат і підняли на полі 18 гармат великого калібру з відбитими цифрами і забитими запалами та ще 300 бочок з порохом, інші — що 16, або й 21³². На думку Івана Крип'якевича, в московсько-козацькому війську було 50—60 гармат. Що ж тоді залишилося після Охматова? Десять — двадцять. Крім того, О. Барсуков повідомляє: «Ворогові дісталися і наші прапори з вишитими зображеннями святих і прикрашені з великою майстерністю золотом, розведеним у вигляді фарби»³³.

Валерій Смолій і Валерій Степанков у своїй праці порівнюють Охматівську битву з битвою під Берестечком. Порівняння слушне, якщо зважити на результати: з-під Берестечка Хмельницький утік, позбувшись обозів і клейнодів, а з-під Охматова — гармат і стягів.

Проте, якщо в першому випадку найбільше постраждала чернь, то в другому — московське військо.

Виникає підозра: чи не зумисне це було зроблено? Для того, щоб спростувати чи виправдати її, варто звернути увагу на передісторію Дрижипільської битви, взявши за її початок 17 жовтня (ст.ст.) 1654 р., коли 30-тисячна польська армія залишила Тернопіль і виступила у похід проти козацької країни.

Про цей жорстокий похід через Брацлавщину написано багато. Його символом стала облога Буші, в ході якої дружина сотника Зависного підірвала бочки з порохом, щоб не потрапити до рук ворога. Що ж робив у цей час (впродовж трьох місяців) Богдан Хмельницький? На думку Михайла Грушевського, він «стоїчно вичікував Шереметьєва»³⁴.

Сергій Соловйов висловився різкіше: «головний ватажок їхній, Богдан Хмельницький, із своїм військом залишався бездіяльним у Малоросії»³⁵.

Висновки, зроблені видатними істориками, можна підтвердити фактами з хроніки життя і діяльності Богдана Хмельницького цього періоду. Вони дають

можливість помітити, що гетьман насамперед настирно, заледве не щоденно, звертається до царя і московських воевод по допомогу. При цьому подає хибні відомості про те, що «тепер хан кримський не поїдет, бо і тут только мурз, колько не в мнозе ляхом на поміч пришли, а татаре, поки ріки не станут, не пойдут»³⁶. Навіть, вирушаючи разом з В.Б. Шереметьєвим у похід, запевняє царя, що «татар ще з ляхами небагато»³⁷. Впевнені в тому, що ворог слабкий, взяли з собою лише 25000 чоловік, залишивши решту (близько 60 тисяч) ратних людей під Білою Церквою.

Пізніше В.Б. Шереметьєв докоряв Івану Богуну за дезінформацію і за відступ із Брацлавщини. Той виправдовував свої дії тим, що «коли приманюють пташок, завжди кидають їм щось на корм»³⁸. Прикро, але «кормом» служили тисячі людей, а «пташки» були хижими яструбами, які впали *зненацька* на голови московсько-козацького війська. «Зненацька», за твердженням В. Смолія і В. Степанкова: «Хмельницький, нічого не підозрюючи, їхав попереду свого війська в саннях. Аж раптом за чверть милі від Охматова з'явилося вороже військо й відразу почало розгортатися до атаки»³⁹. Далі автори ставлять Хмельницькому в заслугу те, що «заскочений зненацька, він не розгубився» — «й почав ладнати табір до відбиття наступу»⁴⁰. Не зовсім зрозуміло, що ж це за полководець, якщо він не знає сили ворога, його розташування. А де ж чати, передовий загін? Вже про план бою немає чого згадувати.

Зовсім іншу версію відстоювали Микола Костомаров, Михайло Грушевський, Олександр Барсуков. В основному, вони сходяться на тому, що, коли польське військо вирішило гарматним вогнем розбити убогий Охматівський замочок, Хмельницький і Шереметьєв снідали в Ставищах (нині райцентр Київської області), і до них долетів звук від пострілів гармат. Саме тому вони й виступили в похід. Доводиться віддати перевагу цим судженням ще й тому, що міркування В. Смолія і В. Степанкова дещо суперечливі. Так, вони повідомляють, що 19 січня жовніри й татари подалися до Бузівки й запалили місто (?), а потім «через шість годин воно (польське військо. — С.Г.) зупинилося неподалік Охматова. Місто (?) з трьох сторін захищали стави, тому добратися до нього можна було тільки через міст. Гармати повели сильний вогонь по слабоукріпленому замку»⁴¹.

Нагадаємо, що стояли різдвяні морози, і не те, що ставки, а й річки не могли стати захистом. Але це не так суттєво. Суттєво те, що «тим часом Хмельницький рухався до Умані, нічого не підозрюючи»⁴².

Зимового дня горіло село, дим стояв стовпом, бухкали гармати, а пан гетьман, напевне, вкрившись московською соболиною шубою, дрімав у санчатах. Бо чим же іще пояснити, що він не чув, не бачив, не підозрював. Декому здається це дрібницею, незначною побутовою деталлю. Однак вартість цієї деталі — щонайменше дев'ять тисяч московських ратних людей, що першими потрапили під удар польської кінноти. В такому разі, мала рацію редакція газети «Нова доба», коли повідомила у зв'язку з 345-ю річницею Дрижипільської битви, що московське військо було розбите, а козацьке перемогло. Одне тільки прикро, московське військо було союзником козацького, а по суті, єдиним військом московського царя, якому Богдан Хмельницький після Охматівського погрому писав із Богуслава: «І тобі великому государеві нашому хрестне цілування вчинили і в підданство піддавшись, ні на кого не надіємося, лише на бога і на твого царської величності захист»⁴³. Та й підписував він цей лист і багато інших як «гетьман з Військом вашої царської Величності Запорізьким». Подібно до того, як до січня 1654 р. листи і універсали підписувалися «Богдан Хмельницький, гетьман з Військом Запорізьким його королівської милості». В рідкісних випадках випускалися слова, що засвідчували належність Війська тому чи іншому володареві. Справді, чи міг Хмельницький підписати листа Яну-Казимиру як слуга царської

величності, якщо він запевняв того, що «тоді в глибині воєнних подій виявляться нарешті наша вірність і покора, нехай лише дозволить малу затримку Бог, якому доручаємо себе, занепадаючу батьківщину і здоров'я вашої величності»⁴⁴. Він його підписав саме так, як і потрібно було б за його внутрішніми переконаннями: «Найпокірніший слуга Богдан Хмельницький»⁴⁵. В тому то вся справа, що для Хмельницького Батьківщиною була Річ Посполита, а не Україна.

По-іншому й не могло бути. На той час ні країни, ні держави України не було. Не було і гетьмана України. Хоча б тому, що гетьман — не державна і не урядова, а військова посада. Ніде і ніхто в XVII ст. не титулував Хмельницького гетьманом України, а всього лишень гетьманом Війська Запорізького. Не було на той час поняття «росіянин», «українець». Зрозуміло, що не було і «російсько-українських» військ, і тим паче «російсько-українського братства». Тому дивно читати в радянських, а тепер і в українських виданнях про те, як «українці та росіяни, потрапивши в критичне становище, виявили дивовижну стійкість духу й хоробрості», і що «чимало українців билися голоблями», і що «українці й росіяни заходилися зводити укріплення, використовуючи для них трупи людей і коней»⁴⁶. При цьому дослідники посилаються на свідчення учасників, очевидців, літописців.

Звернемось і ми до них.

У львівському літописі не знайти поняття «українець». Скрізь зустрічаються поняття «русь», «русин». Острозький літописець згадує «москву», «московитів». Самовидець, розповідаючи про Дрижипіль, називає табір «козацьким» і «московським». Поляки теж вели мову про козаків, московитів. Для прикладу наведемо цитату з анонімної реляції, писаної 3 лютого із Жашкова: «Але рицарство короля й.м. не зважаючи на сей огонь впало на московську піхоту і відразу її розгромило, так що вже почали звивати корогви і гасити гноти, щоб піддаватися нашим, і зараз же там, на тім крилі забрано 16 гармат»⁴⁷.

В турецьких і татарських джерелах теж відсутнє поняття «українець». Евлія Челебі знає козаків, з допомогою яких «Іслам-Гірей-хан впродовж семи років ходив на країну поляків рівно 71 раз»⁴⁸. Сефергази-ага говорив московському посланцеві Жеребцову: «Запорізькі Черкаси років 800 були підданими польських королів, а потім були нашими підданими років із сім»⁴⁹.

У Московії теж панувало поняття «черкаси» у розумінні запорізьких козаків, народ же називали руським.

За словами Василя Горленка, у «XVI—XVII ст. до українців, які називали себе у той час «народом козацьким» або «руським», у Московії вживався здебільшого термін «черкаси». Цей етнонім, як офіційна назва українців, широко відбився в актовій документації Московської держави»⁵⁰. Таким чином, всі наведені приклади дають право зробити висновок, що у XVII ст. ще не сформувалися поняття «росіянин», «українець», і твердження про участь росіян і українців у Дрижипільській битві були обумовлені ідеологічним замовленням і служили тому, щоб довести споконвічну дружбу народів-братів.

З іншою метою підміняється поняття «город» поняттям «місто». Раніше згадувалося, що ряд авторів іменують населені пункти нинішньої Жашківщини «містами». Це стосується також і Охматова⁵¹. Таке визнання не може не потішити самолюбство охматівців, як і всіх жашківців. Але в ім'я істини мусимо визнати, що Охматів ніколи містом не був, а всього лишень «замочком». Тобто, огороженим населеним пунктом. Жителі місцевості, що прилягала до Чорного шляху, з усіх сил «городили города», аби порятуватися від татарського полону. Адже за прикордонним містом Уманню починався дикий степ із його постійною загрозою.

З часом первісне значення поняття «город городити» втрачається, і виникають перекази та легенди про те, що нинішнє Городище (частина Жашкова, що ле-

жити на горі, за річечкою Торч) було великим містом із сорока церквами. Але коли це переповідає краєзнавець XIX ст. Леонтій Похилевич, то він не претендує на науковість, а всього лише посилається на переказ — «сказание».

Поетична уява нашої землячки — української письменниці Докії Гуменної, окрім усього, теж живилася переказами. У головному творі свого життя «Діти Чумацького Шляху» Жашківщину вона виводить під назвою Дрижипільщина. А самій битві присвячує чималеньку розповідь у спогадах «Дар Евдотеї». З неї ми довідуємося, що інтерес до цієї події прокинувся у Докії з дитинства. Ще тоді, коли дядько Хведір оповідав: «Ой, скільки там виорюють люди усякої зброї, стрільна, шоломи та різні інші недотлілі рештки, кості людей і коней. Там така була битва, що аж поле дрижало, тому й зветься Дрижиполем....»⁵²

З часом, звернувшись до літописів і творів Михайла Грушевського, письменниця доходить висновку, що битва між козаками Хмельницького і поляками відбулась «в цім урочищі 1655 року у січні 29, 30, 31, лютому 1 (за новим стилем) з п'ятниці до понеділка. І стало це урочище зватися Дрижиполем не тому, що «аж поле дрижало», а тому, що все живе дрижало від лютого морозу»⁵³. Така точність у датуванні не випадкова, адже автор досконало вивчила дев'ятий том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського.

Ніде не згадує письменниця українців чи росіян, а лише козацьке й московське військо, або ж «москалів». Вона, зокрема, пише: «Було там чотири партнери. Крім поляків, козаків, ще й орда та москалі. Але в дійсності билися поляки з козаками. Москалі перелякалися, а орда виявила неохоту встриятися в бій»⁵⁴.

Проте не в усьому слідує Докія Гуменна за видатним істориком. В окремих випадках вона більше довіряє іншим авторам, і тому пише, що Хмельницький пішов на Буки, став під Торчицею, Лобачовим. Як раніше вказувалося, досить складно іти на Буки, а опинитися під Торчицею (Ставищенський район, Київська обл.).

На жаль, Докія Гуменна, подібно до інших авторів, з географією теж не в ладах. Чомусь вона вирішила, що Бузівка знаходиться за «десять верст від Жашкова на захід»⁵⁵. Варто глянути на карту, і ми впевнимось, що Бузівка розташована на південь від Жашкова по автотрасі Київ—Одеса. Нині це велике село, що лежить на березі Гірського Тікича, вниз по течії ще одне, згадуване у літописах, — Вороне, на другому березі — Охматів. Всі ці населені пункти і сьогодні, і у XVII столітті були селами. А деякі з них були настільки малі, що навіть не нанесені на карту Київської губернії початку XIX ст. То ж напевно вони були містами у XVII столітті. І тому не дивно, що Докія Гуменна цитує Величка таким чином: «Посеред чистого охматівського поля (з долиною і річкою там сушою, Багва нарицаемою) з того времени Дрижиполем прозваного от городков Охматова і Воронного на 4 версти зостаючого»⁵⁶.

У перекладі Валерія Шевчука це вже «містечка»⁵⁷, а під пером Валерія Смолія та Валерія Степанкова ці населені пункти виростають до розмірів міст. А звідси недалеко до висновку про те, що «з кінця XVI ст. в колонізованих районах проходить бурхливий процес появи міст і містечок». Це, на думку авторів, «зумовлене зародженням капіталістичних відносин у промисловості»⁵⁸. І зовсім поряд: «Незважаючи на те, що переважна більшість їх мала землеробський характер..., все ж їх поява сприяла розвитку ремесла і торгівлі. В цілому ж на початок революції в Україні налічувалося 270 ремісничих спеціальностей (у середніх за розмірами містах працювали ремісники 20—30 спеціальностей)»⁵⁹.

Як бачимо, висловлена теза про зародження капіталістичних відносин у промисловості ґрунтується на фактах, що засвідчують розвиток ремесел.

В. Смолій і В. Степанков не єдині в своєму прагненні прирівняти Хмельниччину до буржуазних революцій у Нідерландах чи Англії, довести, що це була національна революція XVII ст. Та в adeptів української революції XVII ст. бра-

кує доказів, аби довести, що «економічний потенціал українських земель в часи української національно-визвольної революції XVII ст.» був достатнім для формування української нації.

У XVII ст. не було навіть народу, який би визнавав себе за «український», не було й інших народів, які б визнавали його за «український». Воеводства мали між собою слабкі економічні зв'язки і різний рівень розвитку. Феодали володіли не лише землями, але й «у приватній власності були цілі міста і містечка»⁶⁰.

Додамо, що польські магнати не випадково вважали себе рівнею польському королеві, бо вони були державцями, правителями великих помість, держав. І якщо подільський козак заявив ворогам, що вже тепер «держава від вас ляхів, перейшла до нас, козаків», то він вкладав у слово «держава» децю інший зміст, ніж В. Степанков⁶¹, оскільки вважав, що козаки стали державцями землі. Форма власності від того не змінилася. Так само, як і не щезли феодали. Навпаки, позиції як духовних, так і світських феодалів зміцніли, що можна простежити й за універсалами Богдана Хмельницького. Не змінилася структура суспільства і зв'язки в ньому. Система залишилася тією ж. То ж чи маємо ми підстави вести мову про українську революцію? І що вкладають у це поняття вчені? Чим пояснити, що В.А. Смолій писав: «Особливо помітний слід у поглядах народу на питання землі та волі залишила визвольна війна 1648—1654 рр. За своєю основною рушійною силою, колом соціальних завдань, які вирішувалися в її ході, ступінню організованості це була селянська війна»⁶². Та й В.С. Степанков ще не так давно, посилаючись на ряд свідчень і документів, переконливо доводив, «що гетьманська адміністрація, намагаючись загальмувати розвиток антифеодальної боротьби трудящих, заборонила козакам страчувати українську шляхту та обмежила прийом до війська шляхетських підданих»⁶³.

Схоже, що з козаками трапилася миттєва метаморфоза, бо з інших праць довідуємося, що протягом XVI — першої половини XVII ст. вони відіграли важливу роль у формуванні «якісно нового типу господарства — козацького, яке за своєю суттю було фермерським»⁶⁴.

Але ж козаки ніколи в житті не потерпіли, щоб їх принизили до плуга. Вони ж бо вважали себе *рицарями, шляхетними* людьми, які служили *шаблею* королеві. Саме тому вони й повстали, що їх «до всякої домової незвичайної роботи пристановляли... хоч и син козацькій тую ж панцину мусіл робити і плату давати, тое над козаками било»⁶⁵. Не лише літописець, а й ряд інших джерел підтверджують самооцінку козаків, як людей рицарських. Зокрема, в інструкції посланцям від Війська Запорізького до «королівської милості пана нашого милостивого» наказувалося «скаржитися на їх М. пп. державців і українських урядовців, які, маючи над нами владу, не так з нами, як годилося б з людьми рицарськими і слугами й к.м., а ще гірше, ніж з своїми невільниками, поводяться»⁶⁶.

За лицарських людей мав козаків і король Польщі Владислав IV. Відома його відповідь на скарги козаків: «Дивуюся вам, що ви, лицарські люди, маючи при боці шаблі, скаржитесь».

Втім, В.С. Степанков дійшов висновку, що «в сільськогосподарському виробництві Півдня України, що в якійсь мірі віддалено нагадувало ситуацію в Англії... процес становлення буржуазних відносин на початку XVII ст. відбувався найбурхливіше в землеробстві»⁶⁷.

Усе було б добре у цих міркуваннях, якби не одна деталь: південь України на той час був заселений татарськими ордами, і займались вони екстенсивним кочовим скотарством. Козак же Нетяга-Голота з'являвся на півдні України, в диких чи килиїмських полях, щоб погуляти, з татарами позмагатися і при удачі:

«Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;

Одежу істягав,
 На свої козацькі плечі надівав;
 Бархатний чилик іздіймає,
 На свою козацьку голову надіває;
 Коня татарського за поводи взяв,
 У город Січі припав,
 Там собі п'є-гуляє
 Поле килимське хвалить-вихваляє»⁶⁸.

Навряд чи з цієї та інших дум і пісень в уяві читача постане ідилічна картина Дикого поля, по якому «плугатарі з плугами йдуть». І якщо буржуазна етика первісного нагромадження капіталу не засуджує того, аби з когось щось «іздіймати», то вона категорично проти того, щоб це добро пропивати. Пити-гуляти — це «доблесть» середньовічного рицаря, а не добропорядного буржуа, господаря, фермера.

Якщо для фермера — того ж таки «гречкосія» — найліпше — це земля, і те, що вона приносить, то для козака «нічого немає кращого», як ясир дорослих татар і малих татарчат»⁶⁹. Лицарі вважали за працю і те, що вони при okazji лупили татарські чамбули, займали коней, волів, овець⁷⁰. Цілком зрозумілими були їхні претензії, як людей служилих, на зарплату і «вольности козацкие», що їм дарували спочатку польський король, а потім і московський цар. Платили ж за те, що козаки мали б нести прикордонну, сторожову службу.

Чати розташовувались не на півдні України, а на українних землях Речі Посполитої і Московського царства, межу яких умовно можна провести (використовуючи сучасну карту) від Тамбова через Воронеж, Білгород, Харків, Полтаву, Кременчук, Новомиргород, Балту, Ободівку (село Тростянецького району Вінницької області) до річки Ягорлик (притока р. Дністер).

Наприкінці XVII ст. мандрівник вимушений був «ночувати скрізь під відкритим небом, — тому що в усіх запорізьких і буджацьких землях, південніше Крилова... не зустрічав постійних і багатолюдних селищ»⁷¹. Навіть у 1736 р. очевидець писав: «У всій країні між Україною і Кримом немає міст, за винятком Запорізької станиці, яка не варта пристойного села»⁷².

Що ж до першої половини XVII ст., то найкращу хрестоматійну характеристику межі заселення дав французький інженер Гійом Боплан: «Кременчук — останнє гарне і зручне місце для проживання... Далі тягнеться безлюдний край»⁷³.

Принагідно зауважимо, що ще на початку XVI ст. (!) Голландія встановила європейський рекорд — половина населення жила в містах (51 %), а в столиці Англії у 1632 р. мешкало 317000 жителів⁷⁴. На той же час, за свідченням Гійома Боплана, Київ «досить слабо заселене місто, що має не більше 5 чи 6 тисяч мешканців», а що ж тоді порівнювати з Лондоном інші міста і містечка в Україні.

Можна заперечити: В.С. Степанков веде мову про становлення буржуазних відносин у сільському господарстві, але при недорозвинутості міст ні про яку капіталізацію села не доводиться вести мову. Адже для того, щоб прогудувати таку кількість міщан, як у Нідерландах чи Англії, село мало б досягнути відповідного рівня агрокультури, продуктивності праці, стати споживачем промислових товарів.

За словами відомого дослідника капіталізму XV—XVII ст. Фернана Броделя, будинки англійських селян у першій половині XVII ст. перебудовувались, розширювались, поліпшувались, вікна стали склити, грубки пристосовувати для використання кам'яного вугілля, з'являється достатня кількість меблів, білизна, олив'яний посуд⁷⁵. А якими побачив хати українських селян другої половини XVII ст. швед Яків Гільдебрандт: «Взагалі погано побудовані, покриті очеретом, з малими вигодами всередині. У хаті стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а

зверху на ній сплять... Коли вони розпалють (в хаті), відсувають у стелі декілька отворів, щоб виходив дим. (Отже, не було димохода. Палили по-чорному. — С.Г.) Замість шкляних вікон вони мають раму, затягнену свинячим бардюхом»⁷⁶. Хатне начиння було дерев'яним чи глиняним. Хати будували без жодного цвяха. То ж чи багато такий селянин купував? А скільки продавав? Чи взагалі він щось продавав? Чи втягувався він у ринок товарів, праці, капіталу? Питання більш, ніж риторичні. А тому і твердження про формування буржуазних відносин у сільськогосподарському виробництві півдня України більш, ніж сумнівні. Окрім усього, лише після приєднання Криму до Росії (1783 р.) розпочалося освоєння Півдня України. Отож, користуючись усталеними поняттями, доходимо висновку про те, що в роки Хмельниччини на терені Жашківщини біля села Охматова у січні 29, 30, 31, лютому 1 (за новим стилем) 1655 р. відбулася Дрижипільська битва.

Московсько-козацьке військо зазнало раптового удару з боку польсько-татарського і потрапило в оточення.

Зазнавши великих втрат у живій силі, залишивши на полі бою значну кількість гармат, пороху, московсько-козацькому війську вдалося вирватися з оточення і відступити до Білої Церкви.

Битва не стала останньою ні для козаків, ні для поляків. Боротьба продовжувалася. Продовжували витоптувати поля, палити села і міста, брати ясир. Насувалася Руїна. Одним із кроків на шляху до неї і стала Дрижипільська битва.

¹ Советская историческая энциклопедия. — М., 1969. — Т. 12. — С. 370.

² Там же.

³ Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. — К., 1972. — С. 22, 180, 200, 325, 547.

⁴ Історія Української РСР: У 8 томах, 10 книгах. — К., 1979. — Т. 2. — С. 79.

⁵ Там же.

⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1994. — С. 200; Вони ж. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999. — С. 189.

⁷ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 159—161.

⁸ Див.: Літопис Гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992. — С. 98—99; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 70.

⁹ Див.: Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 405—416.

¹⁰ Див.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. — М., 1994. — С. 681—683; Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1042—1049.

¹¹ Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-і роки XVII ст. — К., 1961. — С. 110.

¹² Визвольна війна 1648—1654 рр. — К., 1954. — С. 273.

¹³ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 494.

¹⁴ Голобуцький В.О. Запорізьке козацтво. — К., 1994. — С. 407.

¹⁵ Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність. — К., 1995. — С. 105.

¹⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — С. 407.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Документи Богдана Хмельницького.

¹⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1052.

²⁰ Барсуков Александр. Род Шереметьевых. — СПб., 1884. — Кн. IV. — С. 155.

²¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — С. 1048.

²² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 201; Вони ж. Богдан Хмельницький. — С. 407.

²³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — С. 1048.

²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — С. 408

²⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676). — С. 190.

²⁶ Див.: Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Т. IV. — Ч. III. — С. 824—825.

²⁷ Історія українського війська. — Львів, 1992. — С. 270.

²⁸ Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. III. — С. 825.

²⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 415.

- ³⁰ Там же.
- ³¹ Див.: *Петровський Микола*. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису Романа Ракушку-Романовського // *Записки Ніжинського ІНО*. — Ніжин, 1926. — Кн. VI. — С. 31.
- ³² Див.: *Барсуков А.* Род Шереметьевых. — С. 155; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. — С. 405; *Вони ж.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 189.
- ³³ *Барсуков А.* Род Шереметьевых. — С. 156.
- ³⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — С. 1028.
- ³⁵ *Соловьев С.М.* Сочинения. — М., 1990. — Кн. V. — Т. 9—10. — С. 611.
- ³⁶ Документи Богдана Хмельницького. — С. 407.
- ³⁷ Там же. — С. 409.
- ³⁸ Див.: *Костомаров М.И.* Богдан Хмельницький. — С. 682.
- ³⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. — С. 405.
- ⁴⁰ *Вони ж.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.).
- ⁴¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. — С. 400—405.
- ⁴² Там же. — С. 405.
- ⁴³ Документи Богдана Хмельницького. — С. 415.
- ⁴⁴ Там же. — С. 476.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 189.
- ⁴⁷ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — С. 1045.
- ⁴⁸ *Эвлия Челеби*. Книга путешественный. — Выпуск 1. — М., 1961. — С. 210.
- ⁴⁹ *Соловьев С.М.* Сочинения. — С. 614.
- ⁵⁰ *Горленко Василь*. Про походження назви «Черкаси» щодо українців XVI—XVII ст. // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ—Дніпропетровськ, 13—17 травня 1991 р.)*. — К., 1993. — Вип. 11. — С. 27.
- ⁵¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. — С. 404—405.
- ⁵² *Гуменна Д.К.* Дар Евдотеї. — Балтимор; Торонто, 1990. — Т. 1. — С. 71.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же. — С. 74.
- ⁵⁵ Там же. — С. 73.
- ⁵⁶ Там же. — С. 72.
- ⁵⁷ Див.: *Величко С.В.* Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 159.
- ⁵⁸ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — С. 53.
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ Становлення української державності в XII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. — К., 1998. — С. 71.
- ⁶¹ Див.: *Український історичний журнал*. — 1997. — № 1. — С. 8.
- ⁶² *Смолій В.А.* Формування національної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII). — К., 1985. — С. 44.
- ⁶³ *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // *Феодалізм на Україні*. — К., 1990. — С. 55.
- ⁶⁴ Там же — С. 5.
- ⁶⁵ Літопис Самовидця. — С. 46.
- ⁶⁶ Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1998. — С. 75.
- ⁶⁷ *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657). — С. 5.
- ⁶⁸ *Козак Голота* // *Народні думи, пісні, балади*. — К., 1970. — С. 36.
- ⁶⁹ Універсали Богдана Хмельницького. — С. 74.
- ⁷⁰ Там же. — С. 76.
- ⁷¹ *Русов А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. — К., 1876. — С. 63.
- ⁷² Див.: Там же. — С. 64.
- ⁷³ *Боплан Гійом де Левасерде*. Опис України. — Львів, 1990. — С. 33—34.
- ⁷⁴ Див.: *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. — К., 1995. — Т. 1. — С. 416, 474.
- ⁷⁵ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII в.в. — М., 1992. — Т. 3. — С. 571.
- ⁷⁶ Див.: *Січинський В.Ю.* Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 97.